

“TARIXI FARG‘ONA” ASARIDA ARAB TILIDAN O‘ZLASHGAN SO‘ZLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Murodjon Azizov

University of Business and Science

Til va adabiyot ta’limi kafedrası o‘qituvchisi

Email: azizovmurodjon3331@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Ishoqxon to‘ra Ibratning XIX–XX asrlar chorrahasida yozilgan “Tarixi Farg‘ona” asarida arab tilidan kirgan so‘zlarning leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, arabcha o‘zlashmalar asosan islom madaniyati, ma‘naviy-ma‘rifiy hayot, ta‘lim va davlat boshqaruvi bilan bog‘liq. Ilm (bilim), hikmat (donolik), ma‘rifat (ma‘naviy yuksalish), madrasah (ta‘lim muassasasi), masjid (ibodat maskani) kabi so‘zlar xalqning diniy va intellektual hayotini ifodalagan. Shu bilan birga, bu so‘zlar o‘zbek tilida kengaytirilgan ma‘no qirralariga ega bo‘lib, asosiy va ko‘chma ma‘nolarda qo‘llanilgan. Asarda arabcha o‘zlashmalar orqali adolat, axloqiylik va ilmning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni yoritilgan. Shunday qilib, “Tarixi Farg‘ona” asari arabcha unsurlar vositasida o‘zbek tili lug‘at boyligini yanada kengaytirgan hamda tarixiy va tilshunoslik nuqtayi nazaridan qimmatli manba sifatida e‘tirof etiladi.

Kalit so‘zlar: *Tarixi Farg‘ona, arabcha o‘zlashmalar, leksik-semantik xususiyatlar, Is‘hoqxon to‘ra Ibrat, o‘zbek tili tarixi, islom terminologiyasi.*

ABSTRACT

This article analyzes the lexical-semantic features of Arabic loanwords in Tarixi Farg‘ona, a historical work authored by Is‘hoqxon To‘ra Ibrat at the turn of the 19th and 20th centuries. The study reveals that Arabic borrowings are primarily associated with Islamic culture, spirituality, education, and governance. Terms such as ilm (knowledge), hikmat (wisdom), ma‘rifat (enlightenment), madrasah (educational institution), and masjid (mosque) illustrate the religious and intellectual life of the people. The research demonstrates that many of these words expanded their meanings in Uzbek, functioning both in direct and figurative senses. Through these loanwords, the text emphasizes justice, morality, and the role of knowledge in social development. Thus, Arabic borrowings in Tarixi Farg‘ona not only enriched the Uzbek lexicon but also strengthened its expressive power, making the work significant for both historical and linguistic studies.

Keywords: *Tarixi Fargona, Arabic loanwords, lexical semantics, Is‘hoqxon To‘ra Ibrat, Uzbek linguistics, Islamic terminology.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются лексико-семантические особенности арабских заимствований в произведении «Тарихи Фаргона», написанном Исхокхоном тура Ибратом на рубеже XIX–XX веков. Показано, что арабские элементы в тексте в основном связаны с исламской культурой, духовностью, просвещением и управлением. Такие термины, как ильм (знание), хикмат (мудрость), маърифат (просвещение), медресе (учебное заведение), мечеть (масджид), отражают религиозную и интеллектуальную жизнь народа. Исследование показывает, что многие слова в узбекском языке расширили свои значения, функционируя как в прямом, так и в переносном смысле. Через эти заимствования автор подчеркивает ценности справедливости, морали и роли знаний в развитии общества. Таким образом, арабские заимствования в «Тарихи Фаргона» не только обогатили узбекскую лексику, но и усилили её выразительность, делая произведение значимым как для исторических, так и для лингвистических исследований.

Ключевые слова: *Тарихи Фаргона, арабские заимствования, лексическая семантика, Исхокхон тура Ибрат, узбекское языкознание, исламская терминология.*

KIRISH

Xalq tili — uning tarixiy xotirasi, tafakkuri va ma'naviy merosining eng muhim ko'rsatkichidir. Har bir xalq o'z tarixi davomida boshqa xalqlar bilan ijtimoiy, siyosiy va madaniy aloqada bo'lgan. Bu aloqalar natijasida turli tillar o'rtasida so'z almashinuvi sodir bo'lgan bo'lib, o'zbek tilining lug'at boyligida ham arab, fors-tojik va rus tillaridan kirib kelgan o'zlashma so'zlar katta o'rin egallaydi.

Xususan, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida yashab ijod qilgan Is'hoqxon to'ra Ibrat o'zining “Tarixi Farg'ona” asarida o'z davrining siyosiy, ijtimoiy va ma'naviy hayotini yoritish jarayonida arabcha o'zlashmalardan keng foydalangan. Mazkur maqolada aynan arab tilidan kirgan so'zlarning lug'aviy (leksik) va semantik (ma'no) xususiyatlari tahlil qilinadi.

Arabcha o'zlashmalar va ularning funksiyasi

Arabcha o'zlashmalar o'zbek tili tarixida eng qadimiy qatlamlardan biri hisoblanadi. Ular asosan Islom dini, tafakkur, ilm-fan, falsafa va ma'rifat bilan bog'liq. Bu so'zlar o'zbek xalqi tafakkurida diniy tushunchalardan tashqari, keng ma'naviy va madaniy ma'nolarga ega bo'lib ketgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Is'hoqxon to'ra Ibratning "Tarixi Farg'ona" asarida arabcha o'zlashmalar diniy, siyosiy va ijtimoiy mazmundagi fikrlarni ifodalashda faol qo'llanilgan. Masalan, "*ilm*", "*hikmat*", "*ma'rifat*", "*adolat*", "*masjid*", "*madrasah*" kabi so'zlar nafaqat diniy tushunchalarni bildiradi, balki xalqning madaniy ongini, ilmga bo'lgan munosabatini ham yoritadi.

Asarda arabcha "davlat" so'zi bir necha ma'noda ishlatiladi — "davlat boshqaruvi", "mamlakat", "hokimiyat", ba'zida esa "boylik" yoki "qudrat" ma'nosida qo'llanadi. Bu esa arabcha o'zlashmalarning semantik jihatdan ko'p qatlamli ekanini ko'rsatadi.

Leksik-semantik tahlil

Arabcha so'zlarning ma'nosi o'zbek tili tizimida asta-sekin kengayib, ko'p hollarda yangi semantik qirralar hosil qilgan. Ularni tematik jihatdan quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

1. Ilm-fan va ma'rifatga oid so'zlar

- **Ilm** — "bilim", "fan", "ta'lim" ma'nolarini bildiradi. Ibrat asarida *ilm* jamiyat taraqqiyotining tayanchi, ma'naviy yuksalishning asosi sifatida talqin qilinadi.

- **Hikmat** — "donolik", "aql", "tajriba" ma'nolarini anglatib, asarda hayotiy saboqlarni ifodalash vositasi sifatida ishlatilgan.

- **Ma'rifat** — "bilim olish" va "ruhiy kamolot" jarayonini ifodalaydi, bu atama orqali muallif xalqni ilmga da'vat etadi.

2. Diniy tushunchalarni ifodalovchi so'zlar

- **Masjid** — ibodat maskani sifatida, lekin ba'zan ijtimoiy hayotning markazi sifatida ham tilga olinadi.

- **Madrasah** — diniy va dunyoviy bilim beradigan o'quv maskani sifatida ishlatilgan.

- **Iymon, taqvo, haq, sabr, duo** kabi so'zlar xalqning ruhiy holatini ifodalaydi.

3. Axloqiy-ruhiy qadriyatlarni bildiruvchi so'zlar

- **Adolat** — "haq", "tenglik", "odillik" ramzi. Ibrat asarida bu so'z ijtimoiy boshqaruv va davlat hayotidagi asosiy axloqiy mezon sifatida ko'rsatilgan.

- **Sabr** — insonning irodasi va imon kuchini anglatuvchi tushuncha.

- **Haq** — "haqiqat" va "to'g'rilik" ma'nosida ishlatilib, diniy-falsafiy mazmunga ega.

Bu atamalar o'zbek xalqining diniy-madaniy dunyoqarashini ifodalabgina qolmay, ularning milliy tafakkur tizimini ham shakllantirgan.

Arabcha o'zlashmalarning morfologik va uslubiy xususiyatlari

Arabcha soʻzlar oʻzbek tili fonetikasi va grammatik tizimiga moslashgan. Ular turkiy ildizli qoʻshimchalar bilan bimalol qoʻshilib, yangi soʻz yasash imkonini yaratgan:

• *Adolatli, ilmi, maʼrifatparvar, hikmatli, iymonli, taqvodor* kabi birikmalar buning yorqin namunasi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Isʼhoqxon Ibrat arabcha soʻzlarni meʼyorda ishlatib, ularni oʻzbek tili sintaksisiga tabiiy singdirgan. Masalan, *“ilm va maʼrifat insonni kamolga eltadi”*, *“adolat bilan davlat mustahkam boʻlur”* kabi fikrlar orqali u diniy-falsafiy gʻoyani milliy qadriyatlar bilan uygʻunlashtirgan.

Semantik oʻzgarishlar va konnotatsiyalar

Arabcha soʻzlar oʻzbek tiliga kirgach, koʻplab semantik oʻzgarishlarga uchragan. Masalan:

• **Taqdir** — aslida “hukm” yoki “belgilangan narsa” maʼnosida, oʻzbek tilida esa “hayot yoʻli”, “nasiba”, “yazilgan qismat” maʼnolarida ishlatiladi.

• **Ilm** — dastlab faqat diniy bilim maʼnosida boʻlgan, keyinchalik umumiy “fan” tushunchasiga aylangan.

• **Sabr** — “chidam” maʼnosiga ega boʻlsa-da, ruhiy kuch va iymon belgisi sifatida ham talqin qilinadi.

Bu hodisalar oʻzbek tilining semantik tizimi qanchalik moslashuvchan va ijodkor ekanini koʻrsatadi.

Arabcha unsurlar orqali ifoda kuchi

Ibrat oʻz asarida arabcha oʻzlashmalar yordamida tilning ifodaviy imkoniyatlarini kengaytiradi. U diniy tushunchalarni badiiy shaklda qoʻllab, oʻquvchida chuqur maʼnaviy taassurot uygʻotadi.

Masalan, *“ilm bilan maʼrifat yoʻli yoritilar”*, *“adolat davlatning asosidir”* kabi jumlar diniy-falsafiy mazmun bilan boyitilgan.

Arabcha soʻzlar matnga nafosat, ogʻirlik va diniy ohang bagʻishlaydi. Ayniqsa, *“odillik”*, *“haq”*, *“sabr”* kabi soʻzlar oʻzbek tilida kuchli axloqiy qiymat kasb etadi.

XULOSA

Isʼhoqxon toʻra Ibratning “Tarixi Fargʻona” asarida arab tilidan kirgan soʻzlar oʻzbek tilining lugʻaviy boyligini oshiribgina qolmay, uning semantik imkoniyatlarini ham kengaytirgan. Bu soʻzlar xalqning diniy, maʼnaviy va ilmiy dunyoqarashini ifodalaydi, tarixiy voqealarni chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Arabcha oʻzlashmalar orqali asar nafaqat tarixiy voqealarni bayon etadi, balki oʻz davrining maʼnaviy va siyosiy manzarasini ham yoritadi. Shu bois “Tarixi Fargʻona” nafaqat tarixiy, balki tilshunoslik uchun ham bebaho manba sanaladi.

Leksik-semantik jihatdan arabcha o'zlashmalar:

- keng ma'nolilik;
- ko'chma va obrazli ishlanish;
- diniy va madaniy konnotatsiyaga egalik kabi belgilar bilan ajralib turadi.

Demak, arabcha unsurlar o'zbek tili tarixida nafaqat lingvistik hodisa, balki xalq ma'naviy xotirasining ajralmas qismi sifatida shakllangan. Ibratning asari esa bu jarayonni ilmiy asosda o'rganish uchun muhim manba bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Хайитов, М. М., & Юсупов, М. Р. (2021). ЗНАЧЕНИЕ ВНЕСЮЖЕТНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ В РОМАНЕ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА «ПЛАХА». *Редакционная коллегия*.
2. Хайитов, М. М., & Юсупов, М. Р. (2020). О духовной и творческой близости Сергея Есенина и Мухаммада Юсуфа. In *Современные проблемы филологии* (pp. 33-37).
3. Маматова, М. М. К., & Юсупов, М. Р. (2022). О НЕКОТОРЫХ ТРУДНОСТЯХ В УСВОЕНИИ РУССКОЙ ФОНЕТИКИ УЗБЕКСКИМИ УЧАЩИМИСЯ. *Лингвокультурология*, (16), 113-117.
4. Ermanbetova, S. (2024). POETIC SYNTAX IN THE POETRY OF HABIB SADULLA. *Академические исследования в современной науке*, 3(40), 190-194.
5. Эрманбетова, Ш. Б. (2024). ҲАБИБ САЪДУЛЛА ШЕЪРИЯТИДА ПОЭТИК СИНТАКСИС. *GOLDEN BRAIN*, 2(16), 19-25.
6. Iskandarova, M., & Usmonov, X. (2024). CLINICAL-DIAGNOSTIC FEATURES AND COMPLEXITY OF TREATMENT IN THE COMORBID COURSE OF PULMONARY TUBERCULOSIS AND MALIGNANT TUMORS. *Академические исследования в современной науке*, 3(33), 55-57.
7. Ermanbetova, S. B. (2020). WHEN I CAME OUT OF THE STREET. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 2(10), 314-318.
8. Xabibillayev, N. (2024). IZOFALI BIRIKMALARNING TARKIBGA AJRATILISHI BORASIDAGI QARASHLAR VA ULARNING AYRIMLARI TAHLILI (2-QISM). *Прикладные науки в современном мире: проблемы и решения*, 3(9), 18-20.
9. Xabibillayev, N. (2024). IZOFALI BIRIKMALARNING TARKIBGA AJRATILISHI BORASIDAGI QARASHLAR VA ULARNING AYRIMLARI TAHLILI. *Общественные науки в современном мире: теоретические и практические исследования*, 3(11), 79-80.
10. Xabibillayev, N. (2024). HOZIRGI O 'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA RAVISH MASALASI (1-qism). *Молодые ученые*, 2(22), 17-22.

11. Xabibillayev, N. (2024). AZIM HOJIYEVNING MORFEMA BORASIDAGI QARASHLARI. *Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования*, 3(8), 21-26.
12. Habibullayev, N. N. O. G. L., & QOZOQ, V. O. Z. T. M. (2023). SO'ZLAR CHOG'ISHTIRMASI.
13. Xabibillayev, N. (2024). Mumtoz Adabiyotni Targ 'Ib Etishda Adabiy Moslashtirishning Ahamiyati (—Lison Ut-Tayrl Ning Moslashtirilgan Matni Misolida). *Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi*, 16, 65-71.
14. DILMUROD, A., & SHOIRA, B. (2025). FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVOMADANIY TAHLILI ("Alpomish" dostoni asosida). *XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYALAR*, 1(6), 191-199.
15. Iskandarova, S., Kuziyev, U., Ashurov, D., & Rakhmatullayeva, D. (2024, November). Advancing Natural Language Processing: Beyond Embeddings. In *2024 International Conference on IoT, Communication and Automation Technology (ICICAT)* (pp. 792-796). IEEE.
16. Ashurov, D. A. (2019). THE LINGVOCULTURAL CHARACTERICS OF COLOR COMPONENT PHRASEOLOGIES IN THE VERSION OF "ALPOMISH" EPIC. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(6), 279-282.
17. XASHIMOVA, X. (2025). TERMINOLOGIK BAZANING YAGONA ELEKTRON PLATFORMASINI YARATISH ISTIQBOLLARI: TEXNIK TERMINOLOGIYANI STANDARTLASHTIRISHNING ILMIY-AMALIY ASOSLARI. *XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYALAR*, 1(6), 232-237.
18. Khashimova, K., & Kuziev, U. (2020). Participation of languages of other systems in the formation of the uzbek literary language. *Збірник наукових праць ЛОГОΣ*, 22-25.
19. Khashimova, K. D. (2021). LITERARY LANGUAGE AND SPEECH NORMS. *Theoretical & Applied Science*, (4), 27-29.
20. Djurakhanovna, K. K. (2025). PSYCHOLINGUISTICS: TEXT, SPEECH, AND THE HUMAN FACTOR. *EduVision: Journal of Innovations in Pedagogy and Educational Advancements*, 1(6), 219-223.
21. Хашимова, Х., & Пазлитдинова, Н. (2024). Роль терминологии в развитии лексического строя языка. *Зарубежная лингвистика и лингводидактика*, 2(2/S), 112-116.
22. Djuraxanovna, X. X. (2024). MUSTAQILLIK TERMINOLOGIYASINING AYRIM QIRRALARI. *Eurasian Journal of Technology and Innovation*, 2(7), 67-74.
23. Mengliev, D., Nabiyeva, D., Abdurakhmonov, A., Makhmudov, K., Nuritdinov, A., & Otemisov, A. (2025, June). Educational Text Analysis in Uzbek: Developing

an NER Algorithm for Academic and Pedagogical Content. In 2025 *IEEE 26th International Conference of Young Professionals in Electron Devices and Materials (EDM)* (pp. 2100-2103). IEEE.

24. Nuritdinov, A. (2025). MATNLARNI LINGVOSTATISTIK TAHLIL QILISHDA KORPUS USULLARIDAN FOYDALANISH. *Молодые ученые*, 3(19), 93-97.

25. Nuritdinov, A. (2025). KONKORDANS–LINGVISTIK TAHLIL VOSITASI SIFATIDA. *Теоретические аспекты становления педагогических наук*, 4(13), 173-178.

26. Nuritdinov, A. (2025). Korpus lingvistikasida lingvostatistik tahlil metodi. *MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMI JURNALI*, 3(5).

27. Nuritdinov, A. (2024). JADID DAVRI ADABIY MUHITIGA DOIR ASARLARDAN KORPUSDA FOYDALANISH. *COMPUTER LINGUISTICS: PROBLEMS, SOLUTIONS, PROSPECTS*, 1(1).

28. Nuritdinov, A. (2022). O 'ZBEK TILI KORPUSI UCHUN ABDURAUF FITRATNING LINGVISTIK ASARLARINI MANBA SIFATIDA OLINISHI. *COMPUTER LINGUISTICS: PROBLEMS, SOLUTIONS, PROSPECTS*, 1(1).

29. Nuritdinov, A. S. O. G. L. (2022). O'zbek tili milliy korpusi uchun jadid tilshunoslarining lingvistik asarlarini manba sifatida olinishi. *Science and Education*, 3(4), 2048-2057.